

فصلنامه تاریخ اسلام

سال دوم، شماره یکم، بهار ۱۳۸۰، ص ۹۸-۸۱

جایگاه نجوم، تقویم و گاهشماری در اندیشه تاریخ‌نگاری مسعودی

□ روح‌الله بهرامی*

اندیشه تاریخ‌نگاری علی‌بن‌حسین مسعودی به خاطر نقادی از سنت تاریخ‌نگاری پیش از خود و طرح مباحث نوینی در تاریخ‌نگاری اسلامی از زوایا و ابعاد مختلف قابل طرح و بررسی است. در این مقاله کوشش شده که اهتمام این مورخ بزرگ اسلامی در ایجاد پیوند میان تاریخ‌نگاری و نجوم و تقویم به عنوان یکی از شاخه‌های متعدد علوم عقلی مورد بررسی قرار گیرد، لذا ضمن اشاره به ویژگی اندیشه تاریخ‌نگاری مسعودی، به جایگاه نجوم، تقویم و گاهشماری در اندیشه وی و چگونگی به کارگیری آن در تاریخ پرداخته‌ایم و در مجموع سعی شده که عمل‌کرد مسعودی در ایجاد پیوند میان مورخ و منجم و تاریخ و نجوم مورد بررسی قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: زمان، نجوم، تقویم، گاهشماری، زیج.

* دانشجوی دوره دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تربیت مدرس.

علی بن حسین مسعودی مورخ و متفکر نامدار قرن چهارم از نادر مورخانی است که روش‌های نوینی را در تاریخ‌نگاری اسلامی متداول ساخت و با تلفیق دانش تاریخ و جغرافیا، پیوندی استوار میان این دو که در واقع پیوند میان زمان و مکان بود ایجاد کرد. دو ویژگی بارز تاریخ‌نگاری وی یکی ابداع و توسعه روش‌های نوین در تاریخ‌نگاری اسلامی و دیگری ایجاد پیوند و نزدیکی میان دانش تاریخ با علوم عقلی بود. در مورد اول، وی روش‌های قیاسی، کمی و تطبیقی و مشاهده و تجربه را به کار بست و در مورد دوم نیز تلاش کرد تا ضمن توسعه حوزه دانش تاریخ، پیوند عمیقی میان تاریخ با جغرافیا، نجوم، کلام، فلسفه و در کل، علوم عقلی ایجاد کند و تاریخ را به صورت یک دانش تحلیلی و عقلی مطرح سازد. این دو رویکرد به وی کمک کرد تا ضمن نقادی در حوزه تاریخ، به بیان علت و معلولی حوادث پرداخته و در علت وقایع و اتفاقات و اخبار و روایات تاریخی به چون و چرا بپردازد و به کنه حوادث و پدیده‌های انسانی و طبیعی نزدیک شود.

هدف وی از کاربرد علوم عقلی در تاریخ، کمک گرفتن از این علوم در ثبت و ضبط دقیق‌تر حوادث و بیان علت آن‌ها و نیز تعیین صحت و سقم روایات تاریخی و وقایع اتفاقیه بود. زمان، تقویم، گاهشماری و نجوم برای مسعودی از جمله علوم و ابزارهای علمی بودند که می‌توانست معیارهایی برای نقد اطلاعات تاریخی باشد. وی با استفاده از اطلاعات و رصدهای دقیق منجمان و مراجعه به زیج‌ها و تقویم‌های آن‌ها توانست روند گاهشماری حوادث و اخبار را پیگیری کند و ضمن بررسی روایات و اخبار راویان و مخبران، به ضبط و ثبت دقیق حوادث بپردازد و پاره‌ای از اشتباهات و انحرافات تاریخی را از همین طریق مشخص سازد.

از این رو، از جمله ویژگی‌های تاریخ‌نگاری وی، توجه به عنصر زمان بویژه در رویدادهای بزرگ است؛ رویدادهایی که مبنای شمارش سال و ماه قرار گرفته و حوادث روزگاران بر مبنای دوری و نزدیکی آن‌ها نگاشته و یا روایت می‌شده‌اند. اشراف و احاطه وسیع وی بر تاریخ اقوام و ملل مختلف و تطبیق دادن تاریخ و حوادث تقویم این ملل برای تعیین تاریخ دقیق رویدادهای آن‌ها، حل اختلافات

تاریخی مورخین و روایات متفاویشان را در پی داشت. وی برای حل تضاد در روایت‌های مختلف تاریخی، به نجوم و تقویم روی آورد. توجه او به تقویم و تاریخ دقیق رویدادها باعث شد تا با مقایسه تقویم‌های معروف و مبداهای مختلفی که ملل معروف جهان آن‌ها را مبنای تاریخ خود قرار داده‌اند، به نکاتی دست یابد که مورخین پیش از وی چندان به آن‌ها اهمیت نمی‌دادند.

کاربرد روش تطبیقی تقویم‌ها بر اساس اطلاعات دقیق نجومی منجمان به وی امکان داد تا برای تشخیص صحت و سقم اطلاعات، به نقادی اطلاعات پیشینیان در مورد تاریخ اقوام و ملل و مدت زمامداری و سرنوشت تاریخی آنان بپردازد و با عرضه دو نوع اطلاعات بر یکدیگر، بهترین و نزدیک‌ترین روایت به واقعه و رخداد را برگزیند.

دانش و اطلاعات وسیع وی از تاریخ اقوام و ملل و دقت نظرش در ثبت حوادث باعث شد که دوران‌های مختلف تاریخی را با هم تطبیق دهد و با عرضه تقویم‌های اقوام مختلف و مقایسه تاریخ سلطنت امرا و ملوک با تقویم‌ها و مبدأ تاریخ ملت‌ها، به نقد تقدم و تأخر حوادث و در نتیجه، صحت و سقم آن‌ها بپردازد. او تقویم‌های مختلف یونانی، رومی، ایرانی، هندی، بابلی، سریانی و عربی را به دقت مورد مطالعه قرار داد و مدت زمان حکومت شاهان و سلسله‌ها را دنبال کرد و ضمن مقایسه آن‌ها با یکدیگر، به انحرافات تاریخی و اشتباهاتی که در کار مورخان پیشین روی داده و یا روایاتی که به دلیل کم دقتی وارد تاریخ شده بود پی برد. هم‌چنین ضمن مقایسه تقویم اسکندری، یونانی و رومی با تقویم پادشاهان ایرانی در عصر ساسانی، آشکار ساخت که مدت سلطنت پادشاهان اشکانی بیش از آن بود که در تواریخ رسمی ایران باستان بویژه در تقویم‌های ساسانی آمده است؛ زیرا سوء استفاده دولت ساسانی برای تداوم بقای خویش باعث شده بود که آنان دست به تحریف تاریخ بزنند و روحانیت زردشتی با همدستی شاهان پارسی قسمتی از تاریخ سلطنت عهد اشکانیان را به صورت اسرارآمیزی حذف نمایند، زیرا بیم آن داشتند که پیش‌گویی‌های مذهبی پیامبران زردشت در مورد پایان سلطنت و چگونگی زوال ملک و دین آن‌ها باعث

شود که مردم با نزدیک دیدن فرجام سلطنت ساسانیان از حمایت آن دست بکشند؛ به همین جهت، روحانیت زردشتی و شاهان ساسانی در یک اقدام هماهنگ و سری، با حذف قسمتی از تاریخ در صدد بودند که مردم را به تداوم سلطنت ساسانی امیدوار سازند. مسعودی با دقت در تقویم‌های ایرانی و تاریخ اسکندری، این راز را برملا نموده و دروغ بودن و انحراف یک دوره تاریخ را روشن ساخت. وی در مورد علت اختلافات ایرانیان با سایر اقوام در تقویم و تاریخ اسکندری آورده است که:

«قضیه این است که زردشت پسر اسپیتمان در ابستا که به نظر ایرانیان کتاب آسمانی است گفته است که پس از سیصدسال ملکشان آشفته شود و دین به جا ماند و چون هزار سال تمام شود دین و ملک با هم برود و زردشت به طوری که از پیش ضمن خبر او در همین کتاب گفتیم، در ایام پادشاهی کی‌بشتاسب پسر لهراسب بوده است و اردشیر پسر بابک پانصد سال و ده چند سال پس از اسکندر به پادشاهی رسید و ممالک پراکنده را فراهم کرد و متوجه شد که تا ختم هزار سال در حدود دویست سال مانده است و خواست دوران ملک را دویست سال دیگر تمدید کند، زیرا بیم آن داشت وقتی دویست سال پس از وی به سر رسد مردم به اتکای خبری که از پیغمبرشان از زوال ملک داده، از یاری و دفاع آن خودداری کنند و بدین جهت از پانصد و ده و چند سالی که مابین او و اسکندر فاصله بود در حدود یک نیم آن را کم کرد و بقیه را از قلم بینداخت و در مملکت شایع کرد که استیلای او بر ملوک الطوائف [منظور اشکانیان] و کشتن اردوان که از همه ایشان مهم‌تر بود و سپاه بیشتر داشت به سال دویست و شصتم پس از اسکندر بوده و تاریخ را بدین سان وانمود و میان مردم رواج داد. بدین جهت میان ایرانیان و اقوام دیگر اختلاف افتاد و تاریخ سال‌های ملوک الطوائف نیز به همین جهت آشفته شد.»^(۱)

آثار و تألیفات نجومی مورد استفاده مسعودی در تاریخ‌نگاری

توجه مسعودی در به کارگیری روش‌های تحلیلی و کمی و تطبیقی باعث شد که به تقویم، گاه‌شماری، ریاضی و نجوم علاقه ویژه‌ای نشان داده و از این علوم در تقویت

تاریخ‌نگاری خویش مدد بجوید و آثار علما، دانشمندان، منجمان، ریاضی‌دانان و سازندگان زیج‌های معروف را مورد استفاده قرار داده، آن را در خدمت تاریخ بگیرد و حتی به عنوان یکی از معیارهای قابل اعتماد برای نقد تاریخ و روایات و اخبار تاریخی به کار گیرد. علاقه‌وی به این علوم، از کثرت آثاری که در تواریخ خود از آنها یاد کرده است مشخص می‌شود. او در کار خود آثار منجمان، ریاضی‌دانان و تقویم‌سازانی چون بطلمیوس، اسحاق کندی، ابن منجم احمد بن طیب سرخسی، ماشاء الله منجم، ابومعشر منجم، محمد بن موسی خوارزمی، محمد بن کثیر فرغانی، ثابت بن قره حرائی، محمد بن جابر بتانی، اقلیدوس و دیگران را مورد استفاده قرار داده است.

مسعودی در «مروج الذهب» و «التنبیه و الاشراف» از بسیاری از آثار عظیم ملل جهان و تمدن اسلامی در هیأت و نجوم، ریاضی، تقویم و گاه‌شماری یاد کرده است. عمده‌ترین منابعی که وی آنها را مورد مطالعه قرار داده و یا با این آثار آشنایی داشته و در تاریخ‌نگاری خود به آنها توجه نموده عبارتند از:

۱. سندهند؛
۲. ارکند؛
۳. ارجیهذ؛
۴. المجسطی، که مجموعه‌ای از رصدهای بطلمیوس می‌باشد؛^(۲)
۵. کتاب الزیج، تألیف بطلمیوس؛^(۳)
۶. کتاب الزیج و القصیده، از محمد بن ابراهیم فزاری در علم هیأت و نجوم؛^(۴)
۷. کتاب الزیج فی نجوم، تألیف حسین بن منجم؛^(۵)
۸. آثار محمد بن کثیر فرغانی منجم درباره نجوم و هیأت، بویژه کتاب الفصول الثلاثین؛
۹. علم الفلك و النجوم، از بطلمیوس؛^(۶)
۱۰. القانون فی النجوم، اثر ثاون اسکندرانی که از پادشاهی اسکندر پسر فلیپ مقدونی درباره منشاء تقویم آغاز شده است؛^(۷)

۱۱. المدخل الكبير الى علوم النجوم، اثر ابو معشر منجم که اثری عظیم در علم نجوم بوده و بخشی از آن به تأثیر کواکب و نجوم و اجرام سماوی بر انواع مختلف حیوانات و طبیعت سخن به میان آمده است؛^(۸)
۱۲. رساله یعقوب بن اسحاق بن صباح الکندی درباره اکسیر و جیوه تحت عنوان ابطال دعوی المدعین صنعة الذهب و الفضة؛
۱۳. مجموعه رصدهای ابرخس.

کاربرد نجوم و تقویم و گاهشماری در اندیشه تاریخ نگاری مسعودی

یکی از جلوه‌های تفکر عقلی و تحلیلی مسعودی در تاریخ نگاری عبارت از تلاش در جهت وارد کردن عناصر فکری دانش تقویم و نجوم به حوزه تاریخ و تاریخ نگاری و پیوند دادن علوم نجوم، جغرافیا و ریاضی با تاریخ بود. از نظر مسعودی تعیین دقیق حدود وقایع و حوادث تاریخی و زمان وقوع آنها صرفاً از طریق روایت‌های راویان و یا نقل شفاهی امکان‌پذیر نیست. به همین دلیل، او دستاوردهای علمای علم نجوم و محاسبات دقیق آنان را که مبتنی بر جنبه‌های عقلی و قابل قبول بود مورد مطالعه قرار داده و در تدوین تاریخ خویش از آنها بهره گرفت. وی در حوزه گاهشماری و تقویم نگاری، جهت ذکر روز شمار حوادث در تعیین مبدأ وقوع آنها و نیز مبدأ تاریخ اقوام و ملل مختلف، از فعالیت‌های منجمان و ستاره‌شناسان و ریاضی دانان و صاحبان محاسبات دقیق و زیج‌ها و رصدهای مختلف بهره گرفت. بدین سان او برای جلوگیری از اشتباه در ذکر مبدأ و تقویم، علاوه بر استفاده از نقل راویان و نظر مورخان و اهل تاریخ، از دیدگاه منجمان و اهل تقویم نیز استفاده کرد و بر اساس تطبیق و مقایسه این دو دیدگاه است^(۹) که او در کتاب «مروج الذهب» و در فصولی که به مختصری از تاریخ جهان پرداخته اطلاعات دقیقی به دست می‌دهد.

با مراجعه به آثار منجمان این نکته روشن می‌شود که صاحبان زیج‌های مختلف معمولاً فصل یا فصولی از آثار خویش را به تعیین مبدأ تاریخ و تقویم‌های رایج و

معروف زمان خود اختصاص داده و به بیان شیوه تبدیل تقویم‌ها و مقایسه آنان پرداخته^(۱۰) و مدخل سال‌ها و ماه‌ها و آغاز روز، هفته و سال را بر اساس تقویم‌های مختلف هجری شمسی، هجری قمری، سلوکی و یونانی، یهودی، قبطی، یزدگردی، رومی، سغدی، هندی، چینی و ایغوری ذکر کرده‌اند. مسعودی برای دقت در نگارش تاریخ، بسیاری از این رصدها و زیج‌های مختلف مانند زیج حبش بن عبدالله، زیج محمد بن موسی خوارزمی، زیج سند هند، زیج ممحن، زیج شاه، و... را مورد بررسی قرار داد. هم‌چنین اظهار نظرهای علمای معروف را در مورد خسوف، کسوف، علت چرخش فصول، سردی و گرمی هوا، چرخش ماه، خورشید و شب و روز را مورد مطالعه قرار داد.^(۱۱) وی در این ارتباط به رساله ثابت بن قره حرانی اشاره دارد.^(۱۲)

مسعودی در مورد چرخش فصول، به تقویم‌های اقوام ملل مختلف که تغییرات آن بر اساس خورشید است (مانند ایرانیان، سریانیان، یونانیان، رومیان، نبطیان، هندیان) و هم‌چنین تقویم اقوامی که تغییرات آن بر مدار ماه است (مانند اسرائیلیان و عرب‌ها) اشاره می‌کند و آن‌گاه به بررسی کیسه و نسیء و تعیین آغاز سال و هفته، تعداد روزهای سال و آغاز روز بر اساس ظهور خورشید و یا ماه و دیگر مسایل مربوط به آن می‌پردازد. او در این مسأله دقت و ریزینی را تا آن حد رسانید که به بررسی آرای صاحبان زیج‌های مختلف درباره مبداء تاریخ‌ها و تقویم‌های مختلف پرداخت و بسیاری از رصدهای عمده را که مبنای تقویم‌ها بودند با هم تطبیق داد و در «مروج الذهب» و «التنبیه» اشاره نموده که چگونه اختلافات زیج‌هایی مثل ابرخس، بطلمیوس کلودی، زیج مأمون و زیج هندوان نظیر سند هند، ارجیهز و ارکبد را در آثار قبلی خود برشمرده و به تفصیل به آن‌ها پرداخته است.^(۱۳)

وی در میان همه زیج‌هایی که استفاده نموده، مبنای کار خود را بر روی اطلاعات زیج‌های «بتانی» قرار داده که از نظر وی یکی از دقیق‌ترین زیج‌هایی بوده که وجود داشته و اطلاعات ارزشمندی داشته است و در تعیین سال، مدت خلافت خلفا، تعیین مبداء تقویم‌ها صحیح‌تر از سایر زیج‌ها بوده است.^(۱۴)

یکی دیگر از ویژگی‌های کاربرد نجوم و تقویم و استفاده از گاه‌شماری نجومی، تأثیر بر ذهن تطبیق‌گر و مقایسه‌گرای مسعودی است. او با این ذهنیت، مبنایی را برای نقد روایت‌ها و آرای دو گروه اهل تاریخ و اهل زیج فراهم آورده است و از این رهگذر است که با مقایسه و تطبیق آرای آن‌ها اطلاعات دقیق تاریخی خود را انتخاب می‌کند. او هم در کتاب التنبیه و هم در مروج الذهب، تاریخ را به دو دوره اساسی عصر پیش از بعثت و عصر پس از آن، که تا زمان خویش به روایت آن پرداخته است تقسیم نموده و در پایان هر یک از این دو دوره، مختصری از تاریخ جهان را به نگارش درآورده است که اساس آن بر مدار اطلاعات راویان تاریخ و منجمان اهل زیج و صاحبان رصد‌ها می‌باشد.^(۱۵)

«در قسمت گذشته این کتاب بابی به تاریخ جهان و پیغمبران و شاهان تا مولد پیغمبر ما محمد (ص) و مبعث تا هجرت او اختصاص دادیم. پس از آن، هجرت تا وفات او را باروزگار خلیفگان و شاهان تا وقت حاضر طبق حساب و مندرجات کتب سرگذشت و تاریخ که از علاقه‌مندان اخبار خلیفگان و شاهان بجاست یاد کردیم و در این زمینه از گفته منجمان که در کتاب‌های زیج ستارگان مربوط به این دوران یعنی از هجرت تا این روزگار هست یاد می‌کنیم که فایده کتاب بیشتر شود و اختلاف مورخان را از اخباری و منجم با موارد اتفاقشان بهتر توان دانست...»^(۱۶)

او در فصولی از کتاب‌های خود تلاش نموده تا مبداء صحیحی از تقویم‌های مختلف که زمان تاریخی بر اساس آن سنجیده می‌شود و حوادث و وقایع را بر آن مبنا به نگارش درمی‌آورند به دست دهد. گاه حوادث بسیار مهم تاریخی و یا یک حادثه بزرگ را بر اساس تقویم‌ها و مبداء‌های مختلف تاریخ مانند تقویم یزدگردی، بخت نصری، رومی، قبطی، مصری، یهودی، هندی و... مشخص کرده و فاصله زمانی وقوع حادثه را نسبت به هر یک از این مبداء‌ها ذکر نموده است.^(۱۷)

در این فصول تلاش مسعودی بر آن قرار گرفته است تا با مذاقه و مطالعه تمام آثار مکتوب و اطلاعات شفاهی علما و راویان و اکابر زمان، خلاصه‌ای از تاریخ جهان و تحولات آن را تا عصر خویش با دقت ارائه داده و سال و وقوع آن‌ها را بر اساس

تقویم‌های مختلف بیان نماید. هم‌چنین مبداء اکثر تقویم و تاریخ‌های رایج زمان را تا آن عصر برشمرده است. و به تعیین مبداء تاریخ اقوام مختلف و علت و اساس مسائلی که منشاء تقویم و مبداء تاریخ قرار گرفته، پرداخته و از مبداء‌های تقویمی مانند: ظهور پیامبران الهی، ظهور مردان و شخصیت‌های بزرگ مانند داریوش، یزدگرد، اسکندر و...، بروز جنگ‌ها و اختلافات، بروز بلایای مختلف طبیعی و انسانی، سال تولد مردان بزرگ تاریخ، سران قبایل و رؤسای ملل مختلف، شیوع بیماری‌های مهلک، آغاز امارت و سلطنت شاهان و امرا، پیروزی‌های بزرگ و جنگ‌ها و شکست‌ها، مهاجرت‌های بزرگ اقوام و قبایل، پیمان‌های مختلف سیاسی و اجتماعی مثل حلف الفضول، حلف‌المطیبین، بنای قصرهای باشکوه یا خانه‌های مذهبی و دینی مثل بیت الله الحرام، بیت‌الذہیب هند و... سخن گفته است. بدین ترتیب او به بیان مبداء تاریخ ملل و اقوام مختلف مانند هندیان، چینیان، سغدیان، ایرانیان، رومیان، مصریان، قبتیان، یهودیان و قبایل عرب پرداخته^(۱۸) و با ذهنی مقایسه‌گر فاصله بین این مبداء‌ها را بیان نموده و از رهگذر همین تطبیق و تفکر مقایسه‌ای است که به رازها و انحرافات تاریخی که بر اساس مصلحت دینی و اغراض سیاسی صورت گرفته پی برده است، چنان‌که در مورد تاریخ ساسانی و اشکانی نخستین کسی است که این انحراف و تحریف تاریخی را بیان می‌کند.^(۱۹)

مسعودی در آثار خود تلاش گسترده‌ای داشته تا مبداء تقویم‌های اقوام و ملل مختلف را به دقت تعیین نماید. از این رو با ملاحظه آثار منجمان و مورخان و اهل زیج و توجه به آرای هر دو طبقه، منشاء و مبداء اکثر اقوام و ملل مختلف را روشن کرده که این امر خصوصاً درباره سال‌شماری و تقویم اقوام و ملل و اعراب قبل از اسلام بسیار حائز اهمیت است.^(۲۰)

جدول تعیین مبداء تاریخ و تقویم ملل و اقوام مختلف بر اساس
اطلاعات مسعودی در مروج الذهب

اقوام و ملل	مبداء تاریخ و تقویم‌های معروف	توضیحات
۱. فارسبان	- آغاز سلطنت گیومرث گلشاه	اهل فارس گیومرث را آدم ابوالبشر به شمار می‌آورند که نسب همه ایرانیان به او می‌رسد.
	- قتل داریوش و غلبه اسکندر بر مملکت فارس - ظهور اردشیر بابک - آغاز سلطنت یزدگرد پسر شهریار پسر خسرو پرویز	آغاز آن روز سه شنبه است.
۲. رومیان و یونانیان	- سال‌های حکومت اسکندر پسر فیلیپس: الف) آغاز پادشاهی اسکندر ب) سال هفتم پادشاهی اسکندر ج) سال استیلا او بر سرزمین بابل و کشتن داریوش د) سال وفات اسکندر	در مبداء تاریخ اسکندر اختلاف است. سال حرکت از مقدونیه به سوی فرنگ.
۳. قبطیان و مصریان	۱. سال اول پادشاهی بخت نصر ۲. تاریخ فیلیپس پدر اسکندر ۳. پادشاهی وقطیانوس پادشاه قبطی	
۴. اسرائیلیان	الف) وفات اسرائیل بن اسحاق بن ابراهیم ب) بیرون شدن از مصر به همراه موسی ج) ویرانی اورشلیم یا بیت المقدس به دست بخت نصر و اسارت یهودیان	
۵. نصاری	تولد حضرت مسیح و برخی حوادث دیگر	
۶. هندیان	بنای بیت الذهب که آغاز آن دو هزار سال ضرب در سی هزار سال بوده	

اقوام و ملل	مبداء تاریخ و تقویم‌های معروف	توضیحات
۷. قبایل عرب جنوبی	تاریخ ملوک تبا بعه	حمیر و کهلان
-	تبع بزرگ	
-	تبع کوچک	
-	تبع ذی‌الادغار	
-	تبع ذی‌المنار	
-	آتش صوران	
-	بعثت شعیب بن مهذب	
-	پادشاهی ذونواس	
-	پادشاهی جذیمه بن مالک بن فهم بن غنم رومی	
-	پادشاهی آل ابی شمر غسانی در شام	
قبایل عرب جنوبی	سال سیل عرم	
-	مهاجرت عمرو بن مزقیاء بن عامر بن ماء السماء بن حارث الغطریف بن امرء البقیس بن ثعلبه بن مازن از د از مارب	وی سالار و سرور غسان و از د بوده است.
-	مهاجرت کهلان و حمیر به نقاط مختلف	
-	تسلط حبشه بر یمن	
-	غلبه ایران بر یمن و زوال حبشه	
۸. فرزندان معد بن عدنان	- غلبه طایفه جرهم بر عمالیق و بیرون کردن آنها از حرم - هلاکت جرهم در منطقه حرم	
//	- عام‌التفریق	سال جدایی ربیع و مُضر و ایاد و آغاز فرزندان نزار
//	- عام‌الفساد	در این سال میان قبایل عرب جنگ‌های بسیاری اتفاق افتاد
//	- حجة‌القدر	یکصد و پنجاه سال پیش از اسلام اتفاق افتاد

اقوام و ملل	مبداء تاریخ و تقویم‌های معروف	توضیحات
فرزندان معدبن عدنان	- جنگ بسوس	جنگ بکر و تغلب دو پسر وائل
//	- جنگ داحس و غبراء	جنگ بغیض بن ریث بن غطفان که شصت سال پیش از بعثت رخ داد
//	- جنگ اوس و خزرج	
//	- عام الخنان	سالی که در آن مردم دچار ذکام شدند
۹. فرزندان وائل بن بکر و تغلب	عام التحالیق	در اثنای جنگ بسوس معروف است
۱۰. پسران بغیض بن ریث بن غطفان بن مضرین نزار	یوم الجبله	پیروزی عیسی بر فزاره
۱۱. بنی عامر بن صعصعه بن معاویه بن بکرین هوازن	یوم شعب الجبله	چهل و چند سال پیش از اسلام که در این روز بین بنی عامر و هم‌پیمانانش با بنی تمیم جنگ بوده است.
۱۲. قوم ایاد //	خروج از تهامه جنگ معروف به دیر جماجم	جنگ این قوم با ایرانیان در زمان حکومت شاپور پسر شاپور ذوالاکتاف
//	کشتار قوم ایاد به دست شاپور	
//	مهاجرت قوم ایاد به سوی روم	از سرزمین عراق و موصل به سوی شام رفتند
۱۳. قبیله تمیم	عام الکلاب	سال جنگ میان ربیعہ و تمیم

اقوام و ملل	مبداء تاریخ و تقویم‌های معروف	توضیحات
۱۴. اسد و خزیمه	سال مأقط	سال کشته شدن حجر بن عمارت بن عمرو و آکل المرار کنند ی پدر امرء القیس
۱۵. اوس و خزرج دو پسر حارثه	سال جنگ بر سر اطم‌ها	اطم به معنی قلعه و قصر می باشد
۱۶. طی و حلیمه	عام الفساد	جنگ میان غوث بن طی و جدیله بن سعد بن قطره بن طی و در کوه اجا و سلمی اتفاق افتاد. این جنگ یکصد و سی سال در میان آنها دوام داشت
۱۷. فرزندان آدم	هبوط آدم	(به نقل از مؤلفان سیرت و خیر)
//	مبعث نوح	
//	طوفان نوح	
۱۸. فرزندان اسحاق	آتش ابراهیم	
//	دوران یوسف	
//	مبعث موسی	
//	پادشاهی داود و سلیمان	
۱۹. بنی اسماعیل	بنای خانه کعبه	
//	پراکندگی قوم معد	هر کدام از قبایل مهاجرت قوم خود را مبداء تاریخ قرار دادند.
۲۰. قریش	مرگ کعب بن لوی	
//	حادثه فیل	سال حمله ابرهه به کعبه

اقوام و ملل	مبداء تاریخ و تقویم‌های معروف	توضیحات
قریش	یوم الفجار	جنگ میان قریش و مردم کنانه با طایفه قیس بن عیلان. (مسعودی می‌گوید پیامبر در سن بیست سالگی در این جنگ شرکت داشت). جنگ‌های فجار چهار سلسله جنگ بوده‌اند.
//	پیمان حلف الفضول	پیمانی که بین بنی هاشم اعقاب عبد مناف و زهره بنی کلاب و تمیم بن مرة و بنو الحارث بن فهر بسته شد. این پیمان در خانه عبدالله بن جدعان برای دفاع از عدالت بسته شد و پیامبر اسلام نیز که در دوران جوانی خود بود در آن شرکت داشت و بعدها به آن افتخار می‌کرد.
//	حلف المطیین	اختلاف میان قریش و عبد مناف و عبدالدار بر سر مناصب کعبه
//	مرگ هشام بن مغیره مخزومی	

مسعودی پس از بیان سال و روز و مدت خلافت خلفا از نظر صاحبان زیج‌ها و نیز بیان اختلاف نظر مورخان و اهل سیرت و خبر و محدثان با نظرات و آثار اهل زیج، می‌گوید:

«تقویم قمری با تقویم مورخان و سرگذشت نویسان از لحاظ ایام و ماه‌ها تفاوت دارد. بنای ما در این قسمت که از تاریخ هجرت تا کنون یاد کردیم بر مندرجات کتاب‌های زیج است که اهل این فن و وقت‌ها را چنین تنظیم کرده‌اند و بر آن تکیه

دارند. آن چه در این جا نقل کردیم از زیج ابو عبدالله محمد بن جابر بتانی و دیگر زیج های این روزگار است. اکنون آن چه را درباره تاریخ از هجرت تا وقت حاضر در این کتاب آورده ایم به تفصیل در این باب نقل می کنیم که طالبان آسان بدان دسترسی توانند یافت و از مطالب زیج ها که نقل کردیم دور نباشد».^(۲۱)

علاقه مسعودی به علم نجوم و توجه وی به علل و عوامل طبیعی و اجرام و افلاک سماوی و تأثیرات آن ها بر سرنوشت اقوام و ملل، طبایع و تحولات و تغییرات جوی و سماوی ارضی، از میزان توجه وی در دو اثر التنبیه و مروج الذهب کاملاً نمودار است. وی مباحث و فصول عمده ای از آثار خود را به ذکر زمین و دریا و دره ها و کوه ها و هفت اقلیم و ستارگان وابسته به آن و ترتیب افلاک و مطالب دیگر، ذکر اختلاف درباره جزر و مد، ذکر ملوک و آن چه کسان درباره نسب ها، شمار ملک و سال های شاهیشان گفته اند، ذکر سال ها و ماه های عرب و عجم و موارد اتفاق و اختلاف آن، ذکر ماه های قبطیان و سریانیان و اختلاف نام آن و شمه ای از تاریخ های مختلف، ذکر ماه های سریانی و مطابقت آن با ماه های عربی و شمارش ایام سال و شناخت تغییرات جوی، ذکر ماه ها و روزهای ایرانیان، ذکر سال و ماه عرب و نام روزها و شبهایشان، ذکر تأثیر آفتاب و ماه در این جهان و شمه ای از آن چه در این زمینه گفته اند و چیزهای دیگر مربوط به این باب، ذکر چهار ربع جهان و چهار طبع و اختصاصات هر یک از ربع ها از شرق و غرب و شمال و جنوب و هواها و مسائل دیگر از تأثیر ستارگان و مطالبی که مربوط به این باب است، ذکر خانه های معروف و معبد های بزرگ و آتشکده ها و شبخانه ها، ذکر ستارگان و دیگر عجایب عالم، ذکر مختصر تاریخ از آغاز عالم تا میلاد پیغمبر خدا (ص) و آن چه بدین باب مربوط است. اختصاص داده است.^(۲۲)

در کتاب التنبیه و الاشراف نیز توجه مسعودی بدین مسائل چنان است که فصول متعددی از این کتاب که مختصر تاریخ جهان و اسلام است را به پیوند مسائل تاریخی

و نجومی و تأثیر پدیده‌های طبیعی و انسانی بر یکدیگر و شمار تقویم‌ها و سال‌ها و ماه‌های ملل مختلف و اختلاف آراء آن‌ها در این باب اختصاص داده است؛ از جمله به ذکر هیأت افلاک و تأثیر نجوم و ترکیب عناصر و چگونگی ماهیت و چرخش آن‌ها، ذکر تقسیمات زمان و فصول سال، ذکر اقالیم، ذکر تاریخ اقوام و پیغمبران و ملوک، ذکر مختصری از سال‌ها و ماه‌های اقوام به تعیین دقیق گاه‌شماری و سال‌شماری حوادث و رویدادها، ذکر تأثیر و تأثر تاریخ انسانی و طبیعی، ذکر مبداء تقویم و گاه‌شماری ملل و اقوام، سال‌ها و ماه‌ها و روزها و دیگر مسایل پرداخته است.^(۲۳)

پی‌نوشت‌ها:

۱. علی‌بن‌حسین مسعودی، *التنبیه و الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، (تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵) ص ۹۱-۹۲.
۲. همان، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده (تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰) ج ۱، ص ۷۰.
۳. همان.
۴. همان، ص ۵۴۷.
۵. همان، ص ۸۴.
۶. همان، ص ۳۰۷.
۷. همان، ص ۱۴۶ و ۵۱۱.
۸. همان، ص ۲۹۷.
۹. همان، ج ۲، ص ۷۶۰.
۱۰. ادوارد، استواری کندی، *پژوهشی در تاریخ زیج‌های اسلامی*، ترجمه محمد باقری (تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴) ص ۷۱.
۱۱. علی‌بن‌حسین مسعودی، *التنبیه و الاشراف*، همان، ص ۱۷۷-۱۹۴ و ۱۹۵-۲۱۶.
۱۲. همان، ص ۶۸.
۱۳. همان، ص ۲۰۰.
۱۴. همان، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ج ۲، ص ۷۶۰.
۱۵. مسعودی در ذکر مختصر تاریخ جهان دوره قبل از بعثت و دوره بعثت تا سال ۳۴۶، در کتاب *مروج الذهب*، هم‌چنین در فصل خلاصه تاریخ جهان از آدم تا پیغمبر اسلام و فصل مختصری از سال‌ها و ماه‌های اقوام و کیسه و نسیء و مسائل مربوط به آن به این موضوع پرداخته است.
۱۶. علی‌بن‌حسین مسعودی، همان، ص ۷۵۵.
۱۷. همان، *التنبیه و الاشراف*، ص ۱۹۴-۱۹۲.
۱۸. همان، ص ۱۷۷-۱۹۸.
۱۹. همان، ص ۹۱-۹۳.

۲۰. جدول مذکور بر اساس آنچه مسعودی در دو اثرش التنبیه و مروج الذهب در این باره آورده خصوصاً آنچه در فصول ذیل آمده، تنظیم شده است:

الف. ذکر مختصر تاریخ از آغاز تا مولد پیغمبر خدا(ص) و آنچه بدین باب مربوط است؛

ب. ذکر دومین مختصر تاریخ از هجرت تا این روزگار؛ (مروج الذهب، جلد دوم)؛

ج. ذکر تاریخ سال‌های خلافت؛ (مروج الذهب، جلد دوم)؛

د. مختصری از سال‌های و ماه‌های اقوام و کبیسه‌ها و نسیء و مسائل مربوط به آن.

۲۱. علی بن حسین مسعودی، همان، ص ۷۶۰.

۲۲. همان، **مروج الذهب و معادن الجواهر**، ج اول، نگاه کنید به مطالب مربوط به هر یک از فصول یاد شده.

۲۳. همان، **التنبیه و الاشراف**، نگاه کنید به مطالب هر یک از فصول یاد شده.

منابع

- استوار کندی، ادوارد: **پژوهشی در تاریخ زینج‌های اسلامی**، ترجمه محمد باقری (تهران، نشر علمی و فرهنگی،

۱۳۷۴) ص ۷۱.

- مسعودی، علی بن حسین: **مروج الذهب و معادن الجواهر**، ترجمه ابوالقاسم پاینده (تهران، نشر علمی و فرهنگی،

۱۳۷۰) ج ۱، ص ۷۰.

- مسعودی، علی بن حسین: **التنبیه و الاشراف**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، (تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی،

۱۳۶۵) ص ۹۱-۹۲.